

חלופה לארץ-ישראל?

גור אלרואי, מחפשי מולדת: ההסתדרות הטריטוריאליסטית היהודית (יט"א) ומאבקה בתנועה הציונית, בשנים 1905-1925, קריית שדה-בוקר: מכון בן-גוריון לחקר ישראל והציונות, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב, תשע"א, 315 עמ'

לעומת שפע המחקרים העצום על התנועה הציונית ועל ההסתדרות הציונית, המצטרף לספרייה גדולה, מועטים הם המחקרים על ארגונים ומוסדות יהודיים. גם ארגונים יהודיים גדולים וחשובים בימינו, כמו ה'ג'וינט', ה'ועד היהודי-האמריקני' ו'אורט', לא זכו לתשומת לב מחקרית שתניב ולו מדף ספרים צנוע אחד או חצי

מדף. על ארגונים מהדרור הקודם, משלהי המאה התשע-עשרה ועד מלחמת העולם השנייה, נכתב אפילו פחות. על הענק שבחבורה, ארגון יק"א (Jewish Colonization Association), שיסד הברון מוריס דה הירש בשנת 1891, ושירש את כל הונן העצום ופעל במזרח אירופה, באמריקה הלטינית, בקנדה, בקפריסין ובארץ-ישראל, לא ימצא הקורא ספר המקיף את תולדותיו על כל היבטיהן. מבחינה זו זיכה גור אלרואי את ההסתדרות הטריטוריאליסטית היהודית (יט"א) במה שלא זכו גדולים, ותיקים וחשובים ממנה.

בחמשת הפרקים הראשונים של הספר נפרשים לעינינו: הרמה שקדמה להקמת יט"א – פולמוס אוגנדה בימי הרצל ולאחר מותו (פרק א); פרישתם של מקימי יט"א מההסתדרות הציונית והקמת ארגונם (פרק ב); האידאולוגיה של הארגון והמאבק שהתנהל בינו לבין ההסתדרות הציונית (פרק ג); תומכי יט"א ביישוב בארץ-ישראל (פרק ד); חיפושי הטריטוריה הנחשקת ותוצאותיהם (פרק ה). פרק ו, שכותרתו 'שירת הברבור', סוקר את השנים שלאחר מתן הצהרת בלפור, ב-2 בנובמבר 1917, ועד פטירתו של מנהיג יט"א, העיתונאי, הסופר ואיש הציבור הנודע ישראל זנגוויל, בשנת 1926. בפרק זה, בחלקו השני, חורג המחבר מנושא ספרו כפי שהוגדר בכותרת הספר: לאורך 33 עמודים, למעלה מ-10 אחוז מהטקסט של הספר כולו, הוא מפגיש את הקורא עם ארגון טריטוריאליסטי אחר, 'פריילאנד ליגע', שנוסד בלונדון בשנת 1935, ושהתקיים עד מות מנהיגו יצחק נחמן שטיינברג, בשנת 1957.

עיקרו של הספר – חמשת פרקיו הראשונים – מתרכז בפרק הזמן הקצר שמן הקיץ של שנת 1903 עד פרוץ מלחמת העולם הראשונה, בקיץ 1914. בתולדות עם ישראל במזרח אירופה היו אלה שנים של חרדה ותחושת פורענות מתמשכת, והן הרקע לפרשה כולה וה'שחקן' המרכזי בה.

לשגר משלחת מחקר לאפריקה המזרחית הבריטית אם לאו. 292 צירים, 48.8 אחוז ממשתתפי הקונגרס, השיבו בחיוב, 176, שהיו 28.8 אחוז מהצירים, השיבו בשלילה, והיתר נמנעו. אף שעל פי ההחלטה נמנע מהסתדרות הציונית לממן את הוצאות המשלחת – והרצל והוועד הפועל הציוני היו צריכים למצוא לכך מקורות מבחוץ – התפזרו צירי הקונגרס כשהם מפולגים, והמיעוט התארגן כדי לסכל את הכרעת הרוב. המפעל המרכזי והחשוב ביותר שיצר הרצל בחייו – ההסתדרות הציונית כגוף דמוקרטי המתיימר לדבר בשם העם היהודי כולו, מה שכונה לימים 'המדינה בדרך' – הועמד אז בסכנת חיסול. י"א, הארגון המתחרה, עוד לא נולד, משום שהטריטוריאליסטים היו לכאורה הרוב בהסתדרות הציונית. אולם הרצל חווה את המחלוקת, וכאשר התממש הפילוג, בשנת 1905, מלאה שנה לפטירתו. אלרואי היטיב לעשות בהציגו בפרק הראשון של ספרו את האירועים הללו במלוא פרטיהם, שכן בלעדיהם לא היה הסיפור מתחיל בנקודת ההתחלה.

בקונגרס הציוני השביעי חל המהפך: שלושה דו"חות הביאה משלחת המחקר ממסעה, והסתירות ביניהם אפשרו את ניצחונם של מי שהיו המיעוט בקונגרס השישי. 'אוגנדה', שהייתה למעשה חבל בקניה של היום, הוסרה מעל הפרק, וההסתדרות הציונית הודיעה על כך רשמית למשרד המושבות הבריטי. אולם 'ציוני ציון' לא הסתפקו בכך, וברוב גדול סתמו את הגולל על האפשרות שההסתדרות הציונית תעסוק אי פעם בהתיישבות שאיננה בארץ-ישראל. תומכי 'אוגנדה' לא השלימו עם כך, ובחודש אוגוסט 1905 ייסדו את ארגונם. יום הקטנות של העלייה השנייה במפעל ההתיישבות בארץ לא יכול היה להגשים את השאיפה ליום גדולות של פתרון ממלכתי מידי לבעיית סבלם של מאות אלפי היהודים במזרח אירופה, הפתרון שבו האמינו מחפשי הטריטוריה.

בעינינו, בני הדור שלאחר השואה, הפוגרום שהתחולל בעיר קישינב בחג הפסח בשנת 1903, ושנרצחו בו ארבעים וחמישה יהודים, שמונים ושישה נפצעו קשה וכ-500 נפצעו קל, עשוי להיראות אירוע טרגי אך מצומצם בהיקפו. לא כך היה הדבר בעיני בני הדור. הדי הרצח הגיעו אז לכל בירות אירופה ולארצות-הברית והסעירו את דעת הקהל הכללית – ולא רק היהודית – נגד קיסר רוסיה, שהוא ושלטונו הואשמו ברצח, ולכן הוא כונה בעיתונות 'הצאר האדום'. הפואמה 'בעיר ההרגה' מאת חיים נחמן ביאליק הנציחה את הזעזוע. לנוכח הוודאות שהמרובר למעשה באנטישמיות ממלכתית רצחנית הגיע אז הרצל למסקנה שעל התנועה הציונית לאמץ את ההצעה בדבר מה שהוא כינה ביומנו 'אוגנדה'. 'אוגנדה' הייתה בשבילו Nachtasy, מקלט לילה, והיא הייתה גם הישגו הדיפלומטי היחיד. לכן הוא העלה לפני התנועה הציונית והציבור היהודי כולו את הצעתו של שר המושבות הבריטי ג'וזף צ'מברליין ליעד את מישור גואס נְגִישוּ (Guas Ngishu) שבמזרח אפריקה הבריטית להתיישבות אוטונומית יהודית.

הרצל נפטר בטרם הגיעו הפרעות לשיאים חדשים בשנת 1905 ולאחריה. אולם המצוקה הכלכלית המחמירה והולכת מחמת חוקי ההפליה לא נעלמה מעיניו. היא הייתה הכוח שהניע את גלי ההגירה היהודיים, ועמדה בראש מעייניהם של המנהיגים. ההכרה שאין ליהודים עתיד באימפריה הצארית הייתה משותפת לציונים ולטריטוריאליסטים, אך היא הייתה גם סלע המחלוקת ביניהם: האומנם בעטייה יש לחפש פתרון ממלכתי מידי בטריטוריה כלשהי, או שלמרות המצוקה והסכנה בגולה והיעדר הסיכוי שארץ-ישראל תהיה הפתרון, יש לדבוק דווקא בה? ההצבעה שפילגה את 611 צירי הקונגרס הציוני השישי ב-26 באוגוסט 1903 הייתה על השאלה אם

אלה מציג המחבר גם פרקי פולקלור וקריקטורות שליוו את הפולמוסים. תומכי 'אוגנדה' ונאמני הטריטוריאליסטים בארץ-ישראל היו לכאורה מקרה מעניין במיוחד: מי שהקדישו את חייהם להתיישבות בארץ ולתקומה הלאומית בה, היו צריכים להיות לכאורה כולם ציוני ציון. אולם מהפרק שיוחד להם אנו למדים שלא כך היה הדבר, ושאפילו מחיה השפה העברית, אליעזר בן-יהודה, נמנה עם תומכי הטריטוריה.

עד כאן, מקץ שני שלישים של הספר, דובר מעט מאוד על ההיבטים הארגוניים של י"א ועל דרכי פעולתה. המחבר כתב בקצרה על המועצות המקומיות (עמ' 86-87) ועל לשכות מודיעין למהגרים (עמ' 120-121), שפעלו בצד אלה שהקימה יק"א, אולם לא נאמר מאומה על היקף משאביה הכספיים של י"א, על מקורם ויעדם. בפרק החמישי יש כמה פרטים על עיקר פעילותה – חיפוש מולדת חלופית לעם היהודי. ועדה מיוחדת הוקמה לשם כך, הוועדה הגאוגרפית, ומפרות עבודתה ומעבודתו של זנגוויל המחבר מביא חמש טריטוריות שהם בחנו: אפריקה המזרחית הבריטית, קנדה, אוסטרליה, מסופוטמיה ואנגולה.

בניסיונה לחדש את הצעת 'אוגנדה' למדה י"א על ההתנגדות הנחרצת של האוכלוסייה הלבנה, הבריטית, לאפשרות הזו ועל חששותיהם של התושבים היהודים, שעסקו שם בתחומי העיסוק ה'יהודיים' העירוניים מתחרות מצד מהגרים יהודים. במשרד המושבות הבריטי מצאה י"א שר חדש שבאורה עקרוני לא ראה בעין יפה את האפשרות של התיישבות יהודית נרחבת ואוטונומית (עמ' 205-210). קנדה אמנם הציעה ארמות ממשלתיות למהגרים-מתיישבים, וכבר בשנות השמונים של המאה התשע-עשרה התיישבו בה יהודים. אולם על פי חוק משנת 1872 לא ניתן היה ליישב מהגרים ממוצא משותף

פער זה בין מצוקת ההווה לבין חוסר הסיכוי שההתיישבות בארץ תוכל לפתרה, כבר אפיין את ההבדל בין מפעלם של 'חובבי ציון' והברון אדמונד רוטשילד לבין חזונו ומפעלו של הברון הירש חמש-עשרה שנים מוקדם יותר. הגירוש האכזרי של אלפי יהודים ממוסקווה בפסח 1890 גרם אז לזעזוע עצום בדעת הקהל היהודית והכללית במערב ועורר את הברון הירש לחפש טריטוריה שבה יוכל ליישב בתוך זמן קצר מאות אלפי יהודים רוסים ולהקים עבורם 'מעין מדינה יהודית', כפי שהגדיר זאת באחד ממכתביו אל מיופה כוחו בארגנטינה. הוא חשב שמצא את הטריטוריה ברפובליקה הארגנטינאית, וזו הייתה מטרתו בהקימו בכספו את חברת יק"א. הוא החל לפעול וקיווה שבהצלחתו יצטרפו אליו יהודים עשירים אחרים במערב. בכך הוא היה למעשה הטריטוריאליסט הראשון, אם כי בזכות עושרו לא נזקק לנאומים ולהצהרות רעיוניות ופנה לעשייה.¹

לא כן מקימי י"א – הם נזקקו בראש ובראשונה לתמיכה ציבורית, ולכן החלו בתעמולה ובהסברה בקרב יהודי רוסיה ויהודי המערב. אלרואי מקדיש שני פרקים מרכזיים בספרו לגיבוש מצעה ומסגרתה של י"א ולפעילותה הציבורית. נאומי מנהיגיה וההתנצחות של דוברים ומנהיגים ציונים עמם תופסים מקום רב בפרקים אלה. כך אנו קוראים בהרחבה לא רק מדבריו של המנהיג ישראל זנגוויל אלא גם מדברי מקס עמנואל מנדלשטם, המנהיג והרופא מקייב (עמ' 100-108, 112-116), מן הצד האחד, ומביקורתו של בר בורוכוב מן הצד האחר, ועמדותיו המפורשות של מנהיג 'המזרחי' הרב יצחק ריינס זוכות גם הן להבלטה. בין כל

1 ח' אבני, ארגנטינה 'הארץ היעודה': מפעל ההתיישבות של הברון דה הירש בארגנטינה, ירושלים תשל"ג, עמ' 84-56.

בחברת הרוב את הפתרון לעצמם. השאיפה להשגת אוטונומיה יהודית במקום כלשהו עוררה בלבם את החשש למעמדם. אלרואי מצטט בהקשר זה דברים שאמר זנגוויל בניסיון לבטל חשש זה (עמ' 133), אולם הוא לא הצליח בכך. יחסה של יק"א לארגונו היה מנוכר לחלוטין, מאותה הסיבה שבגללה סירבה יק"א לבקשתו של הרצל להשתתף במימון ההוצאות של משלחת החקר לאוגנדה: התנגדותם הנחרצת של מנהיגיה לממד הממלכתי שהיה ביסוד ההצעה. לימים, כאשר דנה ממשלת בריטניה בהצהרת בלפור, היה זה נימוקו של השר היהודי ארווין מונטגיו להתנגד להצהרה.

העובדה השנייה הייתה שכל חשיבתם הפוליטית של זנגוויל ועמיתיו התבססה על המציאות הבין-לאומית של אותן שנים, שנותיו האחרונות של העידן הקולוניאליסטי-האימפריאליסטי של המאה התשע-עשרה. האינטרסים הקולוניאליסטיים של אנגליה באפריקה המזרחית ובמסופוטמיה ואלה של פורטוגל באנגולה היו צריכים להיות לכאורה המנוף לשכנוע המעצמות להסכים לעסקאות המוצעות – אנגליה חתרה אז נגד טורקיה בעיראק, והייתה נתונה בתחרות עם גרמניה באפריקה המזרחית, ופורטוגל חששה מגרמניה, שהייתה בעלת המושבה הגדולה בדרום-מערב אפריקה (היום נמיביה), ושביצעה בשנת 1904 רצח עם במושבה זו. המיקום של המפעל המוצע בין אבני הריחיים של אינטרסים קולוניאליסטיים מנוגדים והתלות המוחלטת בריבון הקולוניאלי – ספק רב אם היה בהם משום הצלת היהודים שסבלו ברוסיה הצארית; וסבל זה הרי היה הכוח המניע לעצם הקמתה של יק"א.

יעקב שיף, המיליונר האמריקני והמנהיג היהודי הגדול, הלא-ציוני, הוא שניסה להעמיד את זנגוויל על טעות יסודית זו שבטריטוריאליזם, ואלרואי מצטט מדבריו ומשלימם: "לציונים", כתב שיף לזנגוויל, "יש לפחות צידוק המבוסס על עבר

במושבה משלהם, ובוודאי לא באזור רצוף ואוטונומי (עמ' 210-213). זאת יכול היה זנגוויל לדעת אילו שאל את יהודי קנדה ואת יק"א, שסייעו למתיישבים היהודים.² באוסטרליה היה לכאורה ליט"א ולנאמניה המקומיים סיכוי טוב יותר, אולם גם הוא נכזב בשל התנגדות התושבים המקומיים וחששות השלטונות מהקמת מדינה בתוך מדינה (עמ' 214-219). מסופוטמיה, היא עיראק, הייתה יעד לכדיקה של משלחת ששיגרה יק"א בשנת 1909, וזנגוויל וארגונו מצאו עצמם תלויים במוצא פיה. אולם חוות הדעת הגאוגרפית-החקלאית הייתה שלילית, והרעיון נגזו (עמ' 219-223). אנגולה, המושבה הפורטוגלית הגדולה באפריקה הדרומית-מערבית, הייתה אולי ההצעה שזכתה לתשומת הלב הגדולה ביותר של הריבון. הממשלה הרפובליקנית הפורטוגלית, שקמה לאחר הדחת המלוכה בשנת 1910, הואילה להביא לפני בית הנבחרים הצעת חוק בעניין התיישבות היהודים. אולם גם כאן הייתה התביעה של יק"א לאוטונומיה יהודית אבן הנגף (עמ' 223-234).

חמש טריטוריות אלה אינן ממצות את פעילותה הגאוגרפית-הטריטוריאלית של יק"א. אולם מעיסוקה של יק"א בהן – וברבות אחרות – עולות בבירור לפחות שתי עובדות. האחת היא שהרעיון המרכזי של יק"א, התיישבות מרוכזת עם אוטונומיה, הפך את הארגון למבודד מכל צד. הניתוק מהציונים והעימות עם נדונים בהרחבה, אולם באותה מידה היה הארגון מנותק מכל החוגים במערב שראו אז באמנציפציה ובהתערות

2 Y. Katz & J.C. Lehr, 'Jewish Pioneer Agricultural Settlements', eidem, *Te Last Best West: Essays on the Historical Geography of Canadian Prairies*, Jerusalem 1999, pp. 44-61. בעמ' 47 שם תרשים החלקות של המתיישבים היהודים בין חלקות הלא-יהודים בשתי מושבות, שהאחת מהן נקראת על שם הברון הירש.

ארגונו כאשר שיתף את יט"א בתכנית ההגירה לעיר הנמל גלבסטון שבטקסס, תכנית שטיפח וניהל שיף בנסותו להטות את זרם ההגירה מנמלי ניו־יורק ובוסטון אל מרחבי הדרום של מדינת ההגירה הגדולה.

תרומתו הגדולה של ספר זה בשני תחומים רבי חשיבות לקורא בימינו: מהצד האחד הוא מבליט ומפרט היבט חשוב בשיח האידאולוגי שרחש בתנועה הציונית בעשור שקדם למלחמת העולם הראשונה; מהצד האחר הוא חושף את היעדר התוחלת בהשתדלויות למצוא מקום שהוא לכאורה ריק מאדם, חופשי מתביעות לזכויות היסטוריות מקומיות, ומצוי בכעלותם המוחלטת של אדונים קולוניאליסטיים. על כן אין ספק שהספר חשוב להבנת תולדות העם היהודי והתנועה הציונית בעידן שקדם להכרה הבין־לאומית בזכויותיו של העם היהודי בארץ־ישראל, הכרה שבאה לידי ביטוי במנדט שהפקיד חבר הלאומים בידי בריטניה לניהולה של הארץ.

היסטורי מפואר "לעומת זאת הטריטוריאליסטים מבקשים" להקים מדינה בלב אפריקה או כל מקום אחר" המנותק מההיסטוריה של העם היהודי (עמ' 236). דהיינו הלגיטימציה לקיום היהודי העצמאי בארץ־ישראל היא המבדילה בין קיום זה לבין כל ניסיון לקיום ריבוני במקום אחר. ספרו של אלרואי גם מוכיח שחרף המלל הרב שליווה את יט"א מראשיתה ברחוב היהודי, לא הייתה שום אפשרות ליצור קיום ריבוני כזה.

אלרואי הרחיב והדגיש בספרו את ההיבטים האידאולוגיים של הטריטוריאליזם, והקדיש רק מעט תשומת לב לצדדים הארגונים והמעשיים של יט"א. כיצד התנהלו הסניפים של הארגון? מה היו מקורות תקציביו? מי וכיצד פעלו בכל אחת מהזירות בשמו? זנגוויל בלט מאוד על הבמה, אך מי היו עוזריו? שאלות אלה ואחרות מהתחום הביצועי של הארגון נשארו כמעט ללא מענה. לעומת אלה ניתן מקום בולט לסטייתו של זנגוויל מהמטרה האידאולוגית־הממלכתית של